

Journal of Social Research in Uzbekistan

**TOP
JOURNALS**

JOURNAL OF SOCIAL RESEARCH IN UZBEKISTAN

journal homepage:
<https://topjournals.uz/index.php/jsru>

**THE IMPORTANCE OF WRITTEN SOURCES IN THE STUDY OF THE EARLY
MEDIEVAL PERIOD OF FERGANA**

Zilola Saminova

Master's student

Mirzo Ulugbek National University of Uzbekistan

Tashkent, Uzbekistan

ABOUT ARTICLE

Key words: Fergana, davan, dayuan, bohana, ikhshid, Bey-shi, Suy-shu, Tan shu, Orkhun Yenisey Bilga Khagan, Tun yuquq Hay chou, svilizat, Silk Road, China, Silk, Quwa, Mughtepa.

Received: 23.05.25

Accepted: 25.05.25

Published: 27.05.25

Abstract: This article focuses on the taxability of written sources dating back to the early medieval period of Fergana, scientific research on written sources brogan scientific analysis of the term Fergana on the basis of information given on the basis of the scientific experience of researchers, materils given by geographical location.

**FARG'ONANING ILK O'RTA ASRLAR DAVRINI O'RGANISHDA YOZMA
MANBALARNING AHAMIYATI**

Zilola Saminova

Magistratura talabasi

Mirzo Ulug'bek nomidagi O'zbekiston Milliy universiteti

Toshkent, O'zbekiston

MAQOLA HAQIDA

Kalit so'zlar: Farg'ona, davan, dayuan, bohana, ixshid, Bey-shi, Suy -shu, Tan shu, O'rxun Yenisey Bilga xoqon, Tun yuquq Hay chou, svilizatsiya, ipak yo'li, Xitoy, ipak, Quwa, Mug'tepa.

Annotatsiya: Mazkur maqolada Farg'onaning ilk o'rta asrlar davriga oid yozma manbalar taxliliga qaratilgan bo'lib, yozma manbalar ustida ilmiy izlanishlar olib brogan tadqiqotchilarning ilmiy tajribasi asosida berilgan ma'lumotlar asosida Farg'ona atamasi, geografik joylashuvi bo'yicha berilgan materillar ilmiy tahlil qilingan.

ЗНАЧЕНИЕ ПИСЬМЕННЫХ ИСТОЧНИКОВ В ИЗУЧЕНИИ РАННЕГО СРЕДНЕВЕКОВЬЯ ФЕРГАНЫ

Зилола Саминова

студент магистратуры

Национальный университет Узбекистана имени Мирзо Улугбека

Ташкент, Узбекистан

О СТАТЬЕ

Ключевые слова: Фергана, Даван, Даюань, Бохана, Ихшид, Бэй-ши, Суй-шу, Тан-шу, Орхун Енисей Бильга-каган, Тун Юкук Хай Чоу, цивилизация, Шелковый путь, Китай, шелк, Кува, Муг-тепа.

Аннотация: В данной статье основное внимание уделяется анализу письменных источников периода раннего средневековья Ферганы, а представленные материалы о термине Фергана и ее географическом положении научно анализируются на основе предоставленной информации, основанной на научном опыте исследователей, проводивших научные исследования письменных источников.

Ilk o'rta asrlar davri Farg'ona vodiysini o'rganishda yozma manbalar muxim ahamiyat kasb etadi. Mazkur masalani bugungi kunga kelib ilmiy jixatdan o'rganish dolzarb mavzulardan biri xisoblanadi.

Farg'ona yozma manbalarda "O'rta Osiyoning nodir javohiri" deya ta'rif berilganligini o'ziyoq mintaqaning o'ziga xos o'ringa ega ekanligini ko'rish mumkin[1]. Farg'onaning tabiati suv resurslarga boyligi, mo'tadil iqlimi, unumdor tuproqlari bilan barchani o'ziga jalb qilib kelgan.

Qadimgi Farg'ona Choch, Sug'd, Ustrushona kabi ulkan tarixiy-madaniy xududlardan biri sifatida tilga olinib, uning shaharsozlik madaniyatidagi munosib o'rni sababli "Farg'ona sivilizatsiyasi" degan nom ostida jahonda ham nom qozongan.

Farg'onaning ilk o'rta asrlar davriga oid manbalarda Dovon Davan (Dayyuan) atamasi sifatida qo'llanilib kelingan bo'lib, tadqiqotchi olimlar Davanga nisbatan yaxlit davlat uyushmasi sifatida e'tibor qaratib keladilar.

Farg'ona tarixiy-geografik mintaqasi sifatida ilk o'rta asrlarda asosan o'lkani shimoli-sharqida Yettisuv, Sharqiy Turkiston, janubi-g'arbdan Ustrushona, Choch hududlari bilan chegaradosh bo'lgan[2].

Farg'ona atamasini kelib chiqishiga oid ma'lumotlar xitoy sayyohatchilari esdaliklarida va solnomalarda berilgan. Jumladan "Bey-shi" ("Shimoliy sulolalar tarixi"), "Suy-shu" ("Suy sulolasi tarixi") va "Tan-shu" ("Tan sulolasi tarixi") yilnomalarida Farg'ona - *Boxanna* nomi ostida tilga olingan[3]. ushbu manbada vodiyni geografik joylashuvi tabiati, o'simlik va hayvonot dunyosi savdo sotiq aloqalariga doir ma'lumotlar singari markazlari boshqaruvchilari unvon va mansabalari xaqida keltirilgan ma'lumotlari muhim ahamiyatga ega.

Farg'ona tarixiga oid yozma manbalarni uch guruhga bo'lib tadqiq qilish mumkin.

1. Xitoy tilida bitilgan yilnomalar va

2. Sayoxatchilarning asarlari

3. Sugʻd tilidagi manbalar

4. Arab, fors tilidagi manbalar

5. Turli mazmundagi bitiklar Oʻrxun Yenisey Bilga xoqon, Tun yuquq bitiklaridagi materiallar

Xitoy yilnomalari: “Xan-shu”, “Bey-shi” “Suy-shu” “Tan-shu” kabi yilnomalarda Fargʻona shaharlari va uning oʻziga hos xususiyatlari xaqidagi maʼlumotlar keltirilgan[4].

Xitoy solnomalarida ikki daryo oraligʻidagi voha hukmdorliklariga oid maʼlumotlar ingliz, fransuz, rus, turk olimlari oʻz tillariga tarjima qilib talqin qilganlar[5].

Xitoy sayoxatchilari: Syuan Szan (629-645), Xoy Chao (726) va Du Xuan[6] (750) kabi xitoylik sayohatchilarning asli kasbi budda dini roxiylari boʻlib, ularning oʻlka boʻylab sayohatlari natijasida toʻplangan materiallarida Fargʻona va uning qoʻshni hududlariga oid ijtimoiy iqtisodiy siyosiy va madaniy aloqalari hamda shaharsozligiga doir maʼlumotlari ham oʻlka tarixini oʻrganishga hizmat qilgan.

Fargʻona vodiysi tarixi va unga bogʻliq muammolar uzoq yillar davomida koʻplab mutaxassislarni oʻziga jalb qilib kelmoqda. Ayniqsa, vodiyni eng qadimgi davrlaridan boshlab arablar istilosigacha boʻlgan davrni oʻrganish fargʻonashunoslik sohasida hal etilishi lozim boʻlgan dolzarb masalalardan biri hisoblanadi. Bu davr haqida yozma manbalarda maʼlumotlar juda kam uchraydi; xususan, VIII asr boshlariga qadar Fargʻona hududida tanga muomalasi rivojlanmagani bu davrni oʻrganishda qoʻshimcha qiyinchiliklarni keltirib chiqarishi mumkin [7].

Ilk oʻrta asrlar davri yozma manablarida Fargʻonada aholi soni ortib, 100 dan ziyod shahar shakllangani qayd etilgan[8]. Fargʻonaning shaharsozlik madaniyati tadqiq qilingunga qadar asosiy etibor qabriston-qalʼa (mozor-qoʻrgʻon)lar tahliliga qaratib kelingan[9].

1. Fargʻonaning ilk oʻrta asrlar davrini oʻrganishda tasqiqotchilardan N. Y. Bichurin, A.G. Malyavkin, A. Xoʻjayev va Abduxoliq Abdurasul oʻgʻli tomonidan oʻzbek va rus tillariga tarjima qilingan “Tarixiy yodgorliklar”, “Xan sulolasining dastlabki tarixi” va “Xanlar sulolasining keyingi davr xronikasi” kabi Xitoy tarixiy manbalarida Fargʻonaga oid maʼlumotlar oʻrin olgan. Shu bilan birga, arab mualliflaridan al-Istaxriy(850–934) tomonidan tuzilgan “Mamlakatlar yoʻllari kitobi” (Kitob masolik al-mamalik), Ibn Hurdodbeh (820–912) asari “Yoʻllar va diyorlar kitobi” (Kitob al-masolik va-l-mamalik), hamda X asrga mansub nomaʼlum muallifning “Olam chegaralari” (“Hudud al-olam”) nomli asari, shuningdek, al-Muqaddasiy (946/47–1000)ning arab va fors tillaridan rus va oʻzbek tillariga tarjima qilingan geografik-tarixiy manbalarni keltirib oʻtish mumkin.

2. Qadimgi Sugʻd va turk runiy yozuvlarida shuningdek, teriga, toshga, sopol buyumlar sirtiga tushirilgan bitiklarda va numizmatik materiallar orqali ham Fargʻonaga oid maʼlumotlar keltirilgan. Shu bilan birga V.A. Livshits, M. M. Isxoqov, S.G. Klyashtorniy, I.L. Kizlasov, I.V. Kormushin,

D.D. Vasilyev va N. Rahmonov kabi olimlar xam Fargʻonaga oid muxim maʼlumotlarni berib oʻtganlar.

3. V-VI asrlar Fargʻona tarixi uchun siyosiy jihatdan beqaror va murakkab davr boʻlgan. Yozma manbalarda, mashhur Davan davlatining tarix sahnasidan yoʻqolishi haqida maʼlumotlar mavjud. Masalan, Xitoyning “Beyshi” nomli manbasining 97-bobining birinchi qismida, 436-yilga oid voqealar bayon qilinganda, Davan davlati haqida hech narsa aytilmagan. Bu esa, Davan davlatining tugatilganini anglatadi. Bir oz vaqt oʻtib, taxminan 510 - yil atrofida Oʻrta Osiyoda (yoki Fargʻonada) eftalitlar davlati tashkil topadi. Ehtimol, eftalitlarning Oʻrta Osiyo hududlariga kirib kelishi yuqorida eslatib oʻtilgan katta davlatlarning yirik parchalanishini tezlashtirgan. Shu payt siyosiy beqarorlik haqida Xitoy manbalari shunday yozadi: “Yuan-Wyei (386-550/557) va Jin (265-480) sulolalari hukmronligi davrida Fargʻona hududlarining bir-biriga qarshi kurashlari davom etdi. Ularning oʻrtasida yuzaga kelgan voqealarni tushunish juda mushkul boʻldi”[10]. Bu davrda bir-birini tor-mor qilayotgan hududlar (mulklar) haqida yozma manbalarda juda cheklangan maʼlumotlar mavjud. Manbalarda quyidagi hududlar qayd etilgan: Chjeshe (avvalgi Qangʻli), Sharqiy Tsao (Ustrushona), Sivan-tszin (Samarqand), Fargʻoniy Tsao (Ishtixon), Nyumi (Buxoro vodiysi), Tszyasheni - Kushaniya (Kesh), Noshe-bolo (Nakhshab) va boshqalar. Shuningdek, qoʻshni Choʻchda beshta, Sugʻdda (Kan) esa bir nechta (9 ta) yer egaligi mavjud boʻlib, u yerda Chjaoʻu (Jabgu) urugʻi avlodlari hokimiyatni boshqarishganligi maʼlum[11].

4. V-VI asrlarda Fargʻonadagi siyosiy holat haqida yozma manbalarda juda oz maʼlumot mavjud. Shu davrga oid bitta manbada quyidagi bayonot berilgan: “Lona – qadimiy Dovon (Davan) boʻlib, uning markazi Guyshan, Qashqarning shimoliy-gʻarbiy qismida, Daydan 14450 li masofada joylashgan. Tayxoni hukmronligi 479 - yilda amalga oshgan. Hukmdor, zodagon qizil rangdagi otlarni (ular “qon bilan terlaydigan” deb tasvirlangan) yuborgan. Bu vaqtgacha sovgʻa-salom va elchilar doimiy yuborilgan”[12].

5. Kosan (Mugʻqala, Mugʻtepa) haqida baʼzi tadqiqotchilar, Xitoy manbalariga asoslanib, qadimgi Fargʻona poytaxti – Gʻuyshun (Gʻuyshuan) bilan bogʻlanishini taʼkidlaydilar[13]. Haqiqatan ham, yozma manbalarda hukmdor qarorgohi Gʻuyshun (baʼzan Gʻuyshan yoki Gʻesay) shahri deb koʻrsatilgan[14]. Gʻuyshuan (Gʻuyshan) va umumiy Fargʻona poytaxti shaharlari haqida A.A. Anorboyev oʻziga xos bir nazariyaga ega. Uning fikriga koʻra, Gʻuyshuan bir vaqtning oʻzida ikki joyda joylashgan edi: biri Eski Ahsi hududida boʻlib, Ershi shahri keyinchalik Gʻuyshuan nomini olgan; ikkinchisi esa hozirgi Koson hududida joylashib, u ham Gʻuyshuan deb atalgan[15].

6. Agar manbalar batafsil oʻrganilsa, quyidagi xulosalar chiqariladi.

7. Birinchidan, Gʻuyshan shahri Sirdaryo (Xitoycha Chjenchu) havzasida joylashgan boʻlishi kerak.

8. Ikkinchidan, tahmin qilinayotgan shaharda miloddan avvalgi I asr yoki milodiy era boshlariga oid madaniy qatlamlar va qurilish izlari mavjud bo'lishi zarur [16].

9. Uchinchidan, agar G'uyshan, ayrim tadqiqotchilar ta'kidlashicha, Sirdaryo bo'yida joylashgan bo'lsa, Xitoy manbalari buni albatta qayd etgan bo'lar edi. Chunki bu katta daryo, Xitoy manbalarida yuqorida keltirilganidek, Chjenchju deb atalgan. G'uyshan deb taxmin qilingan Muqqal'ada miloddan avvalgi asr oxirlari – era boshlariga oid madaniy qatlamlar topilmagan, III-V asrlar qatlamlari esa deyarli mavjud emas[17]. Haqiqatan ham, Muqqal'a katta emas, balki asosan mustahkamlangan qal'a yoki qo'rg'onni andozalovchi tuzilma bo'lib, mahalliy aholi tomonidan buni Muqqal'a deb atashlari bema'nilik emas. Ilmiy izlanishlar olib borgan A.N. Bernshtam ham uni qarorgoh yoki harbiylar joylashgan qal'a deb belgilagani haqliydi [18]. Bundan tashqari, Muqtepani VII-VIII asr yodgorligi deb bilganlar ham mavjud[19]. Bularni inobatga olgan holda, tarixiy G'uyshan shahrining joylashuvini aniq belgilashga urinish nihoyatda qiyin va maqsadsiz ishga o'xshaydi, lekin bu masalani to'liq yechimsiz qoldirish ham mumkin emas. Shuning uchun, dissertant G'uyshan shahrining joylashuvini Shimoliy Farg'onaning boshqa bir nuqtasida qidirish lozim deb hisoblaydi[20].

Yozma manbalarda Farg'ona hududining kichik hukmdorlari "ikhshid" sifatida, konfederatsiyaning oliy rahbari esa "malik (malka)" deb ta'riflangan, podsho esa yuqoridagi "maliqi Farg'ona at-Tar" degan nom bilan atalgan bo'lishi mumkin[21]. Hukumat to'liq eski turk hukmdorlarining qo'liga o'tganidan so'ng, VII-VIII asrlarda Farg'ona hukmdori "Jabgu Alisi"[22] bo'lgan. 720 - yildan boshlab, Farg'onani turk hukmdori Arslon Tarxon (Xitoyda Asilan Dagan'chu) boshqarish boshlaganligi haqida yozma manbalarda ma'lumot berilgan.

Farg'ona, Buyuk Ipak yo'lining muhim chorrahasida joylashgan bo'lib, uning strategik ahamiyati Sharq va G'arb o'rtasidagi savdoda muhim ro'l o'ynagan edi. Farg'ona Xitoyga shisha, beda, paxta, otlar va bodringni yetkazib bergan. Masalan, 675 - yilgi karvonda xilma-xil shisha mahsulotlari, 741 - yilda otlar, 761 - yilda esa ilon sarg'isi va shisha jo'natilgan[23]. Shuningdek, Farg'onada Xitoy ta'sirida ipak ishlab chiqarish ancha erta boshlangan va V-VI asrlarda ipak ishlab chiqarish markazi mavjud bo'lgan. Paxta matolari esa Farg'onadan Sharqiy Turkiston orqali Xitoyga yuborilgan. Xitoy manbalariga ko'ra, 331 - yilda Bodé (paxtaning Xitoycha nomi) gazmoli Farg'ona (avvalgi Davan) hukmdorlari tomonidan Shimoliy Xitoydagi Qin sulolasi imperatori Shi Liu-ga yuborilgan[24].

Xulosa o'rnida shuni ta'kidlash kerakki, Farg'ona ilk o'rta asrlarda ham o'z siyosiy mavqeini saqlab qoladi. Bu xolat esa uning ijtimoiy, iqtisodiy, siyosiy va madaniy jixatdan qudratli bo'lishiga sabab bo'lgan deya takidlashimiz mumkin.

Adabiyotlar ro'yxati

1. Матбабаев Б. Қадимги фарғонанинг илк ўрта асрлар даври маданияти. (V-VIII асрлар археологик манбаларининг тарихий таҳлили асосида).: Тарих фан. доктор. дисс. – Самарқанд: ЎзФА Археологик тадқиқотлар институти, 2009. – Б. 6.
2. Бичурин Н. Я. Собрание сведений... II. – С. 258, 274, 284; Хўжаев А. Фарғона тарихига оид маълумотлар ... – Б. 119-123; Матбабаев Б.Х. К истории культуры Ферганы в эпоху раннего средневековья. – Ташкент: Tafakkur, 2009. – С. 91.
3. Бичурин Н. Я. Собрание сведений о народах, обитавших в Средней Азии в древние времена. – Москва - Ленинград: Изд. АН СССР, 1950. – Том II. – С. 274, 285; Хўжаев А. Суй шу (“Суй сулоласи тарихи”)дан (“Тан сулоласининг янги тарихи”)дан / Ўзбекистон тарихи. Хрестоматия, 2/1. –Тошкент: Фан, 2014. – Б. 24.
4. Бичурин Н. Я. Собрание сведений о народах... Том II. – С. 274.
5. Бичурин Н. Я. (Иакинф). Собрание сведений о народах, обитавших в Средней Азии в древние времена. В 3-х томах. – Москва - Ленинград: Изд. АН СССР. – том I. – 1950. – 383 с.; том II. – 1950. – 335 с.; том III. – 327 с.; Chavannes E. Documents sur les Tou-kiue (Turks) occidentaux // Сборник трудов Орхонской экспедиции. Вып. 6. – Санкт-Петербург, 1903; Chavannes E. Çin yıllıklarına göre Batı Türkleri. Çeviri M. Koç. – İstanbul: Selenge, 2007. – 495 s.; Chavannes E. Notes additionelles sur les Tou-kiue (Turcs) occidentaux // T'oung Pao. – Leide, 1904. – Serie II. Vol. II. – P. 1–109; Малявкин А.Г. Танские хроники о государствах Центральной Азии. – Новосибирск, 1989 – 431 с.; Taşag'ıl A. Gök-Türkler. II. - Ankara, 1999 – 128 s; Ekrem E. Hsüan-Tsang Seyahetnamesi'ne göre Türkistan. Basılmamış doktora tezi. – Hacettepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü. – Ankara, 2003. – 295 s.
6. Beal S. The life of Hiuan Tsiang. – New Delhi, 1990 – 218 p; Бернштам А. Н. Тюрки и Средняя Азия в описании Хой Чао (726) // ВДИ. – Москва, 1952. – № 1. – С. 187–195; Ekrem E. Hsüan-Tsang Seyahetnamesi'ne göre Türkistan. Basılmamış doktora tezi. – Ankara, 2003. – 295 s.
7. Ртвеладзе Э.В. Модели генезиса монетной чеканки в среднеазиатском междеречье // На среднеазиатских трассах Великого шелкового пути. Очерки истории и культуры. – Ташкент: Фан, 1990. С. 185-186, Матбабаев Б. Дисс. Б.6
8. Бичурин Н.Я (Иакинф). Собрание сведений о народах, обитавших в Средней Азии в древние времена. Том II. –М. –Л.: Изд-во АН СССР, 1950А. -335 с.
9. Горбунова Н.Г. Кугайско-карабулакская культура Ферганы // СА. № 3. –М., 1983. - С. 23-46
10. Бичурин Н.Я (Иакинф). Собрание сведений о народах, обитавших в Средней Азии в древние времена. Том II. –М. –Л.: Изд-во АН СССР, 1950А. -335 с.

11. Бичурин Н.Я (Иакинф). Собрание сведений о народах, обитавших в Средней Азии в древние времена. Том II. –М. –Л.: Изд-во АН СССР, 1950А. -350с.
12. Бичурин Н.Я (Иакинф). Собрание сведений о народах, обитавших в Средней Азии в древние времена. Том II. –М. –Л.: Изд-во АН СССР, 1950А. -260 с.
13. Бернштам А.Н. Историко-археологические очерки Центрального Тянь Шаня и Памиро-Алая // МИА. №26. –М.-Л., 1952. -346 с.
14. Helsewe A.F.P. China in Central Asia: The early stage: 125 B.C.- 23 A.D. Leiden, 1979.
15. Анарбаев А.А., 2002. О локализации столичных городов древней Ферганы // ТД МНК «Цивилизации Центральной Азии: земледельцы скотоводы. Традиции и современность». Самарканд. С.19.
16. Матбабаев Б.Х. Фарғона кадимий шахарларини жойлашган ўрни муаммолари // ЎИФ. № 9. – Тошкент, 1995. -77-82 бетлар.
17. Бентович И.Б. Одежда раннесредневековой Средней Азии (по данным стенных росписей VI-VIII вв.) // Страны и народы Востока. Вып. 22. -М., 1980. -С. 196-212
18. Бентович И.Б. Одежда раннесредневековой Средней Азии (по данным стенных росписей VI-VIII вв.) // Страны и народы Востока. Вып. 22. -М., 1980. -С. 196-212
19. Горбунова Н.Г. Поселения Ферганы первых веков нашей эры (Некоторые итоги исследования) // СА. № 3. –М., 1977. -С. 107-120.
20. Gorbunova N.G. The Culture of Ancient Ferghana VI century B.C. - VI century A.D. British archeological Reports. International Series 281. –Oxford, 1986. 366 p.
21. Лившиц В.А. Юридические документы и письма. Чтение, перевод и комментарии В.А. Лившица (Согдийские документы с горы Муг. Вып. II) -М.,
22. Бичурин Н.Я (Иакинф). Собрание сведений о народах, обитавших в Средней Азии в древние времена. Том I. –М. –Л.: Изд-во АН СССР, 1950. 381 с.
23. Шефер Э., 1981. Золотые персики Самарканда. - М.: Наука, 1981. -608 с.
24. Лубо-Лесниченко Е.И. Ткачество // Восточный Туркестан в древности и раннем средневековье. – М.: Восточная литература, 1995. - С. 36-91.
25. История ат-Табари. –Ташкент: Фан, 1987. –443 с.
26. Вебер В.Н. Полезные ископаемые Туркестана. М.; 1913.
27. Жуков В.Д. Отчет о работе второго отряда археологической экспедиции на строительства БФК // ТИИА АН.Уз ССР. -Ташкент., 1951. -С. 41-84.